

Z recenzji prof.dr.hab Ewy Kraskowskiej:

Autorki i autorzy analiz (...) wyposażeni w dobrze skonstruowane i wspólne dla wszystkich narzędzia badawcze, ale także w wyćwiczoną w praktyce lekturowej indywidualną wrażliwość i spostrzegawczość, udowodnili, iż świat przedstawiony w szkolnych podręcznikach dalece odbiega od wielu innych rzeczywistości, w jakich faktycznie funkcjonują polskie dzieci i młodzież – rodzinnych, rówieśniczych, wirtualnych, medialnych. Jeśli nawet stan ten jeszcze długo nie ulegnie zmianie, to zadaniem nauczycielek i nauczycieli jest, by ów podręcznikowy „matrix” umiejętnie odczarowywać. I temu przede wszystkim ma służyć *Gender w podręcznikach*.

Z recenzji dr hab. prof. nadzw. Elżbiety Górnikowskiej-Zwolak:

Gronu autorskiemu udało się osiągnąć zamierzony cel, otrzymaliśmy rzetelną, popartą wynikami badań na dużej próbie badawczej, diagnozę stanu polskiej edukacji w aspekcie równości płci. Udokumentowano sposoby i mechanizmy reprodukcji nierówności i dyskryminacji ze względu na płeć, odkrywając to co niewidoczne i najczęściej nieuświadomiane (...) *Raport* jest konkretem, ekspertyzą, która może i powinna być — dla państwa właśnie, dla MEN, argumentem na rzecz zmiany, a zarazem pomocnym narzędziem tej zmiany, dzięki przedstawionym rekomendacjom.

Gender w podręcznikach

Projekt badawczy

RAPORT TOM 3

Gender w podręcznikach

Projekt badawczy. Raport

TOM III

Raporty przedmiotowe i rekomendacje

pod redakcją Iwony Chmury-Rutkowskiej, Macieja Dudy,
Marty Mazurek i Aleksandry Sołtysiak-Łuczak

Fundacja Feminoteka, 2016

Gender w podręcznikach. Projekt badawczy. Raport

Copyright © Fundacja Feminoteka, Warszawa 2016

Recenzentki:

dr hab. prof. nadzw. Elżbieta Górnikowska-Zwolak
prof. dr hab. Ewa Kraskowska

Redakcja:

Iwona Chmura-Rutkowska, Maciej Duda,
Marta Mazurek, Aleksandra Sottysiak-Łuczak

Redakcja techniczna:

Tom I – Marta Mazurek, Maciej Duda, Iwona Chmura-Rutkowska
Tom II – Marta Mazurek, Weronika Maćków
Tom III – Marta Mazurek, Weronika Maćków

Projekt okładki: Maja Szmidt

Autorka logo projektu Gender w Podręcznikach: Jessica Alvaro

Korekta: Agata Zawiszewska

Skład i łamanie: Palebek

ISBN: 978-83-62206-25-4

Wydawca:

FUNDACJA FEMINOTEKA
00-560 Warszawa,
ul. Mokotowska 29a
www.feminoteka.pl

Druk:

SOWA DRUK na Życzenie
www.sowadruk.pl
tel. 22 431 81 40

ABSTRACT: This three-volume report, authored by an interdisciplinary team of researchers, academics and scholars, presents the results of the research study project “Gender in Textbooks”, which aimed at critical analysis of models and ideas of femininity, masculinity as well as relations between girls/women and boys/men promoted by the Polish core curriculum and textbooks approved for school use. The selection of the analysed textbooks represents all subjects and all levels of education in different types of schools.

Ogólnopolski projekt badawczy „GENDER W PODRĘCZNIKACH” zrealizowany został przez Interdyscyplinarne Centrum Badań Płci Kulturowej i Tożsamości Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu we współpracy z Fundacją Feminoteka w ramach projektu „Kobiety i mężczyźni, chłopcy i dziewczęta RAZEM przeciwko stereotypom płciowym” realizowanego w ramach Programu Obywatele dla Demokracji finansowanego z Funduszy EOG.

PEŁNOMOCNIK RZĄDU
DO SPRAW RÓWNEGO TRAKTOWANIA
POD MATRONATEM
PROF. MAŁGORZATY FUSZARY

W skład publikacji wchodzi:

- ▶ Tom 1 – O projekcie. Metodologia badań. Wprowadzenie teoretyczne.
- ▶ Tom 2 – Raporty przedmiotowe i rekomendacje: EDUKACJA PRZEDSZKOLNA, EDUKACJA W KLASACH 1-3, JĘZYK POLSKI, JĘZYK ANGIELSKI, JĘZYK NIEMIECKI, JĘZYK ROSYJSKI, JĘZYK WŁOSKI, JĘZYK FRANCUSKI, MATEMATYKA, INFORMATYKA, ZAJĘCIA TECHNICZNE, FIZYKA, CHEMIA, PRZYRODA, BIOLOGIA, GEOGRAFIA
- ▶ Tom 3 – Raporty przedmiotowe i rekomendacje: HISTORIA, HISTORIA I SPOŁECZEŃSTWO, WIEDZA O SPOŁECZEŃSTWIE, EDUKACJA DLA BEZPIECZEŃSTWA, PODSTAWY PRZEDSIĘBIORCZOŚCI, WYCHOWANIE DO ŻYCIA W RODZINIE, WIEDZA O KULTURZE, PLASTYKA, MUZYKA, ETYKA, FILOZOFIA

Spis treści

1. <i>Edyta Głowacka-Sobiech, Maciej Michalski, Anita Napierata, Izabela Skórzyńska</i> HISTORIA – RAPORT PRZEDMIOTOWY	7	9. <i>Natalia Cybort, Magdalena Mazur, Maria Serafinowicz</i> ETYKA – RAPORT PRZEDMIOTOWY	240
2. <i>Violetta Kopińska, Magdalena Cuprjak</i> WIEDZA O SPOŁECZEŃSTWIE – RAPORT PRZEDMIOTOWY	41	10. <i>Michał Sokolski</i> FILOZOFIA – RAPORT PRZEDMIOTOWY	283
3. <i>Iwona Chmura-Rutkowska, Marta Mazurek</i> EDUKACJA DLA BEZPIECZEŃSTWA – RAPORT PRZEDMIOTOWY	82	11. BIOGRAMY AUTOREK I AUTORÓW RAPORTU, LISTA BADACZEK I BADACZY	298
4. <i>Izabela Cytlak, Joanna Jarmużek, Joanna Szafran, Natalia Ułaniecka</i> PODSTAWY PRZEDSIĘBIORCZOŚCI – RAPORT PRZEDMIOTOWY	102	12. ORGANIZACJE WSPIERAJĄCE PROJEKT	326
5. <i>Joanna Dec-Pietrowska, Emilia Paprzycka</i> WYCHOWANIE DO ŻYCIA W RODZINIE – RAPORT PRZEDMIOTOWY	127	13. ANEKS	327
6. <i>Monika Grochalska, Mateusz Młynarski, Kamila Zacharz</i> WIEDZA O KULTURZE – RAPORT PRZEDMIOTOWY	174		
7. <i>Justyna Budzińska, Maja Olędzka, Katarzyna Śmiałowicz, Izabella Wenska</i> PLASTYKA – RAPORT PRZEDMIOTOWY	200		
8. <i>Karolina Kizińska</i> MUZYKA – RAPORT PRZEDMIOTOWY	231		

6 WIEDZA O KULTURZE – RAPORT PRZEDMIOTOWY

Monika Grochalska, Mateusz Młynarski, Kamila Zacharz

Wstęp

Przedmiot *Wiedza o kulturze* jest realizowany w szkołach ponadgimnazjalnych od roku 2002. Stanowi on niewielką część planu zajęć (zazwyczaj realizowany jest w ciągu jednego roku raz w tygodniu na jednej godzinie). Jednak z punktu widzenia dydaktyki humanistycznej stanowi niezwykle ważny element procesu nauczania. *Wiedza o kulturze* łączy w sobie treści różnych przedmiotów. Dobrze poprowadzony przedmiot powinien umożliwić uczniom i uczennicom nabycie umiejętności świadomego i krytycznego odbioru kultury. Dostępne są obecnie cztery podręczniki, spośród których nauczyciele/nauczycielki tego przedmiotu mogą wybrać ten najlepszy z uwagi na ich potrzeby. Nie jest to łatwym zadaniem, zważywszy na to, że współczesna kultura jest zjawiskiem wieloznacznym, wypełnionym produktami masowej komunikacji opartej na znanych wszystkim schematach, ale także produktami zależnymi od chwilowych uwarunkowań rynkowych, ideologii oraz atmosfery intelektualnej. Nieodłącznym elementem kultury jest kategoria *gender* jako wyraz współczesnej tożsamości – płynnej, niekonwencjonalnej, dalekiej od jednowymiarowych, ograniczających modeli. W jaki sposób ta ważna kategoria jest traktowana w każdym z podręczników?

Prezentacja i analiza badań ilościowych

Przyglądając się liczbie postaci męskich i żeńskich w różnych rodzajach materiałów umieszczonych w podręcznikach do WOK, widzimy przede wszystkim, że postaci męskich (389) jest ponad dwukrotnie więcej niż żeńskich (192). Niezwykle rzadko obie płcie są przedstawiane razem (59). 61,5% wszystkich przedstawień postaci żeńskich występuje na ilustracjach, rysunkach, rycinach lub fotografiach z podpisami, zatem są to głównie przedstawienia wizualne. Postaci męskich w tego samego typu materiałach jest niespełna 45%, natomiast jest ich znacznie więcej w tekstach bez rysunków (11,1% przy 2,6% postaci żeńskich) (Tabela 1).

Tabela 1. Związek pomiędzy płcią a rodzajem materiału.

Płeć		Rodzaj materiału						Ogółem
		Tekst	Tekst i ilustracja, infografiki	Tekst źródłowy	Tekst źródłowy z ilustracją	Zadanie, ćwiczenie z materiałem wizualnym	Ilustracja, rysunek, rycina, fot. z podpisem, opisem	
Żeńska	N	5	1	4	55	9	118	192
	%	2,6%	0,5%	2,1%	28,6%	4,7%	61,5%	100,0%
Męska	N	43	25	27	112	8	174	389
	%	11,1%	6,4%	6,9%	28,8%	2,1%	44,7%	100,0%
Obie płcie	N	2	2	0	10	3	42	59
	%	3,4%	3,4%	0,0%	16,9%	5,1%	71,2%	100,0%
Ogółem	N	50	28	31	177	20	334	640
	%	7,8%	4,4%	4,8%	27,7%	3,1%	52,2%	100,0%

Zródło: Badania własne.

Kobiety i mężczyźni właściwie nie są w podręcznikach pokazywani razem, w grupach policzalnych. Obie płcie występują najczęściej na ilustracjach z opisami, ale jako postaci indywidualne, nie razem (Tabela 2). To może pogłębiać efekt „mężczyzn z Marsa i kobiet z Wenus”, czyli wrażenie, że obie płcie bardzo się od siebie różnią i nie współdziałają ze sobą.

RAPORT

Tabela 2. Związek pomiędzy płcią a liczbą osób.

Płeć	Liczba osób				
		Postaci pokazywane indywidualnie	Postaci pokazywane w grupach policzalnych	Postaci pokazywane w grupach niepoliczalnych	Ogółem
Żeńska	N	181	4	7	192
	%	94,3%	2,1%	3,6%	100,0%
Męska	N	344	36	9	389
	%	88,4%	9,3%	2,3%	100,0%
Obie płcie	N	47	0	12	59
	%	79,7%	0,0%	20,3%	100,0%
Ogółem	N	572	40	28	640
	%	89,4%	6,3%	4,4%	100,0%

Źródło: Badania własne.

Znacznie częściej w odniesieniu do postaci żeńskich jest używany rodzaj językowy męski/męskoosobowy (5,7% przypadków) i nijaki (55,7% przypadków) niż w odniesieniu do postaci męskich (analogicznie – rodzaj żeński w odniesieniu do postaci męskiej został użyty w 0,3% przypadków, a rodzaj nijaki w 35,1% przypadków). Jest to egzemplifikacją norm językowych występujących w języku polskim. Domyślną formą pisania o grupach mieszanych, jak i o kobietach, np. pełniących różne role zawodowe, jest rodzaj męski/męskoosobowy. Dla wielu nazw zawodów nie ma żeńskich odpowiedników lub jeśli są, to uważa się je za „nienaturalne” i ujmujące powagi stanowisku, które zostało w ten sposób nazwane (np. ministra, postanka, kierownicza, psycholożka). W podręcznikach takie określenia nie są stosowane, używany język jest zdecydowanie androcentryczny.

Większość postaci pokazanych w podręcznikach do WOK odgrywa w tekstach bądź na ilustracjach główną rolę, niezależnie od płci. Postaci w grupach obupłciowych są częściej pokazywane jako równorzędne niż w grupach jedнопłciowych.

Postaci żeńskie częściej są wykreowane, wymyślone, bez odniesienia do postaci rzeczywistych (15,1%, w porównaniu do 7,5% tego typu postaci męskich). Rzadziej natomiast występują postacie żeńskie rzeczywiste i historyczne (83,2%, w porównaniu do 90,8% tego typu postaci męskich).

Męskie postaci są obecne w podręcznikach częściej niż żeńskie w wieku od 4 do 10 lat (3,1%, w porównaniu do 1,8% wśród postaci żeńskich) oraz powyżej 60 roku życia (3,1%, w porównaniu do 0,6% wśród postaci żeńskich), natomiast postaci żeńskie są częściej pokazywane jako nastolatki (13,3%, w porównaniu do 6,7% postaci męskich w tym wieku). Warto odnotować, że większość postaci przedstawionych w podręcznikach mieści się w przedziale wiekowym od 20 do 60 roku życia, zatem są to osoby w okresie swej wczesnej i średniej dorosłości, aktywne życiowo i zawodowo (Tabela 3).

Tabela 3. Związek między płcią a wiekiem postaci.

Płeć		Wiek postaci					Ogółem
		Małe dziecko 4-10 lat	Nastolatek 11-19	Dorośli 20-60	Starszy dorosły 60+	Różne kategorie wiekowe razem	
Żeńska	N	3	22	137	1	2	165
	%	1,8%	13,3%	83,0%	0,6%	1,2%	100,0%
Męska	N	10	22	282	10	2	326
	%	3,1%	6,7%	86,5%	3,1%	0,6%	100,0%
Obie płcie	N	8	9	30	0	6	53
	%	15,1%	17,0%	56,6%	0,0%	11,3%	100,0%
Ogółem	N	21	53	449	11	10	544
	%	3,9%	9,7%	82,5%	2,0%	1,8%	100,0%

Źródło: Badania własne.

RAPORT

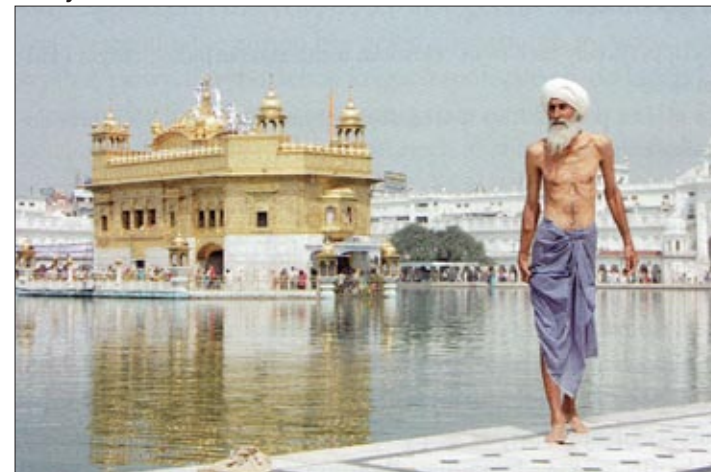
Ponad 96% osób pokazanych w tych podręcznikach to osoby pełnosprawne fizycznie i umysłowo, niezależnie od płci. Biorąc pod uwagę, że statystycznie odsetek osób z niepełnosprawnością w populacji Polski waha się od 12% do 14%, w podręcznikach są one wyraźnie niedoreprezentowane. Na 383 postaci obecne w podręcznikach, tylko 9 było przedstawionych jako osoby z niepełnosprawnością.

Tylko w 20 przypadkach na około 400 postaci pojawiła się jakkolwiek wzmianka o ich religii – pięciokrotnie częściej w przypadku postaci męskich niż żeńskich. Tylko w przypadku trzech postaci żeńskich była mowa o ich wyznaniu – w każdym przypadku była to religia chrześcijańska. W przypadku postaci męskich 40% spośród piętnastu osób stanowili chrześcijanie, pozostałe wyznania to judaizm (33,3%), religie starożytne basenu Morza Śródziemnego (6,7%) oraz religie Półwyspu Indyjskiego – hinduizm, buddyzm, sikhizm (13,3%) (przykłady: Ilustracje 1 i 2).

Ilustracja 1.

Ilustracja 2.

Źródło: K. Moraczewski, S. Kandulski, *Picasso, krzyżowcy i afrykańscy czarownicy*, Poznań: eMPI2, 2012, s. 86 i s. 30.

RAPORT

Warto odnotować, że we wszystkich podręcznikach jedynie 55 kobiet było przedstawionych w rolach zawodowych, co w porównaniu z 200 mężczyznami daje dość jasny obraz tego, kto dominuje w tej sferze. Role pełnione najczęściej przez kobiety to: modelka, piosenkarka, aktorka, pomoc domowa, tancerka, pielęgniarka, kucharka (w porównaniu do męskich ról: król, żołnierz, polityk, rolnik).

Związek między płcią kulturową a kontekstem czasowym i historycznym oraz położeniem geograficznym i miejscem życia postaci nie jest istotny statystycznie ($p > 0,05$). Warto jednak zaznaczyć, że większość z nich pochodzi z Europy Zachodniej i Południowej (38,1%) oraz Ameryki Północnej (11,9%). Polskę zamieszkuje 22% postaci zamieszczonych w podręcznikach. Różnice ze względu na płeć zarysowują się przy zastosowaniu podziału krajów na trzy kategorie – centrum, semiperyferia i peryferia (jak w klasyfikacji Wallersteina¹). Postaci żeńskie zamieszkuje kraje centrum (81,8%) oraz peryferyjne (18,2%). Postaci męskie zamieszkuje kraje centrum (58,5%), semiperyferyjne (36,2%) oraz peryferyjne (5,3%). Zatem proporcjonalnie więcej postaci żeńskich jest powiązanych z krajami centrum i peryferyjnymi, a postaci męskich z krajami semiperyferyjnymi. W odniesieniu do grup mieszanych (obie płcie) ów rozkład procentowy jest następujący: 45,5% – kraje centrum, 27,3% – kraje semiperyferyjne i 27,3% – kraje peryferyjne.

Związek między płcią kulturową a relacją pokrewieństwa/powinowactwa nie jest istotny statystycznie ($p > 0,05$), natomiast znaczenie ma typ relacji łączący postacie. Kobiety są przedstawiane częściej jako żony (10,7%, w porównaniu do 5,3% mężczyzn-mężów) oraz matki (12,5%, w porównaniu do 4% mężczyzn-ojców).

Jeśli wziąć pod uwagę ocenę relacji między postaciami, zdecydowana większość z nich, niezależnie od płci, jest pokazana w relacjach neutralnych (75,2% kobiet i 78,2% mężczyzn) oraz pozytywnych (19,1% dla kobiet, 16,4% dla mężczyzn). Przy czym

1. I. Wallerstein, *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2007.

procentowo nieco więcej kobiet niż mężczyzn jest pokazywanych w relacjach pozytywnych, a nieco więcej mężczyzn niż kobiet znajduje się w relacjach neutralnych.

Wśród 45 postaci ukazanych w podręcznikach w przedstawieniach grupowych było tylko 7 postaci żeńskich i aż 34 męskie, z czego 52,9% postaci męskich, a tylko 28,6% postaci żeńskich zajmowało stanowiska prestiżowe, związane z posiadaniem władzy. Za to 57,1% postaci żeńskich zajmowało pozycje średniego szczebla – wewnątrz grupy, ale bez pozycji dominującej (w porównaniu do 41,2% postaci męskich). Ponadto, aż 14,3% postaci żeńskich i tylko 5,9% postaci męskich zajmuje pozycję podporządkowaną, marginalną, na obrzeżach grupy.

74,8% ze 115 postaci kobiecych i 79,1% ze 172 postaci męskich są przypisywane pozytywne emocje, co oznacza, że w podręcznikach było 136 postaci męskich i jedynie 86 postaci kobiecych przejawiających pozytywne emocje. Za to 18,3% kobiet i 12,8% mężczyzn przejawia emocje negatywne, co daje zbliżone liczby – 21 postaci żeńskich i 22 męskich przejawiających takie emocje (Tabela 4).

Tabela 4. Związek między płcią a wektorem emocji przypisywanych postaciom.

Płeć		Wektor emocji przypisywanych postaci					Ogółem
		Emocje o wektorze pozytywnym	Pozytywne i negatywne jednocześnie	Emocje o wektorze negatywnym	Negatywne i neutralne jednocześnie	Neutralne	
Żeńska	N	86	1	21	0	7	115
	%	74,8%	0,9%	18,3%	0,0%	6,1%	100,0%
Męska	N	136	0	22	1	13	172
	%	79,1%	0,0%	12,8%	0,6%	7,6%	100,0%
Obie płcie	N	22	1	1	0	6	30
	%	73,3%	3,3%	3,3%	0,0%	20,0%	100,0%
Ogółem	N	244	2	44	1	26	317
	%	77,0%	0,6%	13,9%	0,3%	8,2%	100,0%

Źródło: Badania własne.

Analiza jakościowa podręcznika oraz odniesienie do podstaw programowych

Wiedza o kulturze jest realizowana na IV etapie edukacyjnym i tylko w zakresie podstawowym. Cele kształcenia przypisane temu przedmiotowi w podstawie programowej to:

I. Odbiór wypowiedzi i wykorzystanie zawartych w nich informacji.

Uczeń odbiera teksty kultury i wykorzystuje informacje w nich zawarte, z uwzględnieniem specyfiki medium, w którym są przekazywane²⁾.

II. Tworzenie wypowiedzi. Uczeń tworzy wypowiedzi, celowo posługując się różnymi mediami (słowo mówione i pisane, obraz malarski, fotograficzny, filmowy, dźwięk, widowisko, środki multimedialne); aktywnie współtworzy kulturę lokalną (szkoły, dzielnicy, miejscowości)³⁾.

III. Analiza i interpretacja tekstów kultury. Uczeń posługuje się pojęciem kultury rozumianej jako całość ludzkiej działalności; analizuje i interpretuje teksty kultury – potoczne praktyki kultury, a także dzieła sztuki⁴⁾.

Język, którego użyto przy pisaniu podstawy programowej, podobnie jak język podręczników, jest androcentryczny. Wielokrotnie powtarza się rzeczownik „uczeń”, określający domyślnie ogół uczniów i uczennic. W żadnym miejscu nie ma nawet wzmianki o uczennicach.

Z punktu widzenia zasady równości szans oraz kształtowania postawy antydyskryminacyjnej i wrażliwości na kwestie *gender* byłoby uzasadnione, aby wykorzystywane na lekcjach teksty kultury zawierały podobną reprezentację postaci męskich i żeńskich, a także aby był w nich uwzględniany zarówno kobiecy, jak i męski punkt widzenia, co może zostać zapewnione poprzez uwzględnianie w podręcznikach dzieł autorów i autorek w podobnej liczbie. Biorąc pod uwagę uzyskane dane, żaden z tych warunków nie jest spełniony (Tabela 5). Wśród autorek i autorów tekstów przywoływanych w podręcznikach do WOK zdecydowanie dominują mężczyźni. Jedynie wśród autorów tłumaczeń i przekładów udział kobiet jest nieco wyższy niż mężczyzn.

2. Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego (w:) Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół.

3. *Ibidem*.

4. *Ibidem*.

Tabela 5. Udział kobiet wśród ogółu autorów i autorek tekstów przywoływanych w podręcznikach do WOK.

Przedmiot WIEDZA O KULTURZE	Proporcja
Udział kobiet wśród autorów tekstów źródłowych i utworów literackich	15%
Udział kobiet wśród autorów reprodukowanych na ilustracjach dzieł sztuki (lub takich, co do których są odniesienia, np. muzycznych)	10%
Udział kobiet wśród autorów tekstów przywoływanych w liście literatury uzupełniającej	25%
Udział kobiet wśród autorów materiałów wizualnych przywoływanych w liście materiałów uzupełniających	15%
Udział kobiet wśród autorów tłumaczeń i przekładów	53%
Udział kobiet wśród autorów koncepcji, torii, wzorów	0,1%

Źródło: Badania własne.

W podstawie programowej nie ma żadnych odniesień do zjawisk związanych z kwestią *gender*, nierówności i dyskryminacji. Nie zwraca się uwagi na konieczność podejmowania tematyki związanej dyskryminacją, seksizmem, rasizmem, ksenofobią, homofobią, prawami człowieka, prawami kobiet czy emancypacją, aczkolwiek w zarysie treści programowych byłaby na to odpowiednia przestrzeń. Między innymi jest tam zapis, iż uczeń/uczennica, „lokuje wytwory kultury (zachowania, zwyczaje, normy moralne, wytwory materialne, dzieła sztuki) w kontekście grup społecznych, w których są tworzone i odbierane”⁵⁾, ale jedynie grupy społeczne, które zostały wymienione w tym kontekście to: rodzina, rówieśnicy, społeczność lokalna i naród. Brakuje chociażby grup mniejszościowych, czy szerszego kontekstu – kultury w sensie globalnym, światowym, wielonarodowościowym. W podstawie programowej jest też zapis, że uczeń/uczennica, „odnosi elementy kultury (zachowania, zwyczaje, praktyki, przedmioty materialne, dzieła sztuki) do kategorii: czas, przestrzeń, ciało, grupa społeczna”⁶⁾. Wydaje się, że katalog tych kategorii można by uzupełnić także o kobiecość, męskość, narodowość, etniczność, rasę, aby tym samym wskazać na konieczność

5. *Ibidem*, s. 39.

6. *Ibidem*.

RAPORT

uwzględnienia w treściach przedmiotowych kategorii różnorodności, która jest warunkiem koniecznym naszego współistnienia i rozwoju we współczesnym świecie.

Dostępne na rynku wydawniczym podręczniki tworzą wrażenie, że w świecie kultury zdecydowanie dominują mężczyźni. W podręcznikach do nauczania *Wiedzy o kulturze*, przeznaczonych do kształcenia w szkołach ponadgimnazjalnych, wyraźnie zaznacza się androcentryzm, również w sferze językowej. Postać mężczyzny jest wiodącym elementem treści przedstawianych młodym ludziom. Stanowi on podstawę kultury. Prezentowani w książkach mężczyźni są lub byli znanymi i cenionymi specjalistami w wielu dziedzinach: w sztuce, muzyce, teatrze czy architekturze. O nich samych i ich osiągnięciach mówi się w kategoriach wielkości i wybitności. Na przykład: „Zygmunt Freud (...) koncepcje zawarte w jego dziełach wywarły ogromny wpływ na naukowców (...) i są dyskutowane do dziś”⁷; „Alfons Karny (...) wybitny polski rzeźbiarz”⁸, „największym dziełem Andy’ego Warhola był sam Andy Warhol”⁹, „Piotr Adamczyk wykreował swoją grą i swoją fizycznością ekranowy wizerunek dwóch wybitnych Polaków: Fryderyka Chopina i Karola Wojtyły”¹⁰, „Niemen był w muzyce polskiej największym twórcą XX wieku”¹¹. Tego typu przykłady można mnożyć.

Postacie męskie stanowią główny element większości zdjęć, rycin, tekstów. Kobiety pozostają w tle lub występują na równi z mężczyznami, rzadko to one same są głównym bohaterkami.

Język, którym postępują autorzy podręczników jest zdominowany przez formy męskoosobowe (studenci, artyści, socjologowie, obrońcy praw człowieka, uczniowie). Zjawisko takie ma miejsce również w sytuacji, gdy podpis znajduje się bezpośrednio pod zdjęciem, na którym widać na przykład zarówno studentów, jak i studentki (Ilustracja 3).

7. A. Kisielewska, A. Kisielewski, A. Prochyra, *Ciekawi świata. Wiedza o kulturze – podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych*, Gdynia: OPERON, 2013, s. 41.

8. *Ibidem*, s. 101.

9. *Ibidem*, s. 105.

10. W. Panek, *Wiedza o kulturze – podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych*, Wołomin: Wydawnictwo Polskie, 2012, s. 89.

11. *Ibidem*, s. 103.

Ilustracja 3.

Studenci Tadeusza Kantora, akcja *Kapelusz czterosobowy*, Warszawa 1969 r.

Źródło: M. Bokiniec, B. Forsiewicz, J. Michałowski, N. Mrozkowiak-Nastrożna, G. Nazaruk, M. Sacha, G. Świętochowska, *Spotkania z kulturą*, Warszawa: Nowa Era, 2013, s. 93.

Już w tytule jednego z podręczników występują same postaci męskie: *Picasso, krzyżowcy i afrykańscy czarownicy*¹²). We wstępie do tego samego podręcznika autorzy zwracają się do „uczniów” i mówią o „nauczycielach”, zatem używają języka jednoznacznie androcentrycznego. W dalszej części podręcznika występują określenia: biolog, rolnik, technolog żywienia, Grecy,

12. K. Moraczewski, S. Kandulski, *Picasso, krzyżowcy i afrykańscy czarownicy*, Poznań: eMPi2, 2012.

RAPORT

Macedończycy, Rzymianie. Używa się też np. nazw kościołów, które z reguły są nazywane imionami świętych mężczyzn, np. kościół św. Jakuba Apostoła czy kościół św. Franciszka z Asyżu. Jest to tendencja widoczna także w pozostałych podręcznikach. To interesujące, że w warstwie merytorycznej podręcznik zawiera wiele tekstów traktujących o wielokulturowości, mieszanu się kultur, mniejszościach, a także teksty o dyskryminacji kobiet i ruchach społecznych na rzecz równości (Ilustracja 4), jednak w warstwie językowej, wizualnej, jak też wśród przytaczanych autorów i autorek widoczne jest niedoreprezentowanie przede wszystkim kobiet.

Ilustracja 4.

Źródło: K. Moraczewski, S. Kandulski, *Picasso, krzyżowcy i afrykańscy czarownicy*, Poznań: eMPI2, 2012, s. 116.

Mimo że w treściach daje się zauważyć pochwagę różnorodności i równości, to wyraźny jest brak wrażliwości autorów i autorek na te kwestie w kompozycji podręcznika. Niewątpliwą zaletą jest jednak to, że autorzy podręcznika (mężczyźni) nie ferują wyroków, nie oceniają jednoznacznie opisywanej rzeczywistości i tym samym pozostawiają pole do pracy nauczycielce/nauczycielowi, która/y może podjąć dyskusję z młodzieżą na temat ich własnej oceny tych zjawisk i procesów społecznych. Pozostaje jednak wątpliwa kwestia poziomu świadomości i wrażliwości nauczycielek/nauczycieli. Czy pozwala ona na takie pokierowanie tokiem zajęć, aby nie powielać stereotypów i uprzedzeń?

Wśród postaci pojawiających się na kartach analizowanych podręczników zdecydowaną większość stanowią ludzie dojrzały, w wieku 20-60 lat, którzy mogą pochwalić się określonymi osiągnięciami w swojej dziedzinie. Tendencja ta dotyczy zarówno kobiet, jak i mężczyzn. W grupie osób starszych, które przekroczyły wiek emerytalny, znacznie spada reprezentacja kobiet. Mężczyźni w podeszłym wieku wciąż podejmują zajęcia związane z zawodem, oddają się uprawianiu sportów, kobiety natomiast odchodzą na bok, przestają być widoczne, odgrywają rolę babci i emerytki.

Wśród bohaterów i bohaterek podręcznika dominują osoby zdrowe, pojawiają się tylko jednostki, które nie cieszą się pełną sprawnością fizyczną. Wśród takich dolegliwości można wyróżnić niewielki ubytek słuchu, wzroku, astmę i nowotwór. Nie pojawiają się natomiast postacie na wózkach inwalidzkich, o kulach lub z inną dysfunkcją motoryczną czy zmysłową. Wszyscy mężczyźni i wszystkie kobiety są w pełni sprawni psychicznie. Sprawność fizyczna i psychiczna oraz zdrowie somatyczne jednostek wydają się być pomijane. Nie wspomina się o chorobach, z którymi borykali się wspomniani autorzy i autorki. Nie przytacza się twórców i twórczyń wybitnych dzieł, którzy mieli różnego rodzaju niepełnosprawności. Podobnie „niewidzialną” kategorią jest orientacja psychoseksualna. Nie wspomina się o niej w żadnym aspekcie. Wszystkie przedstawione w podręczniku postacie w domyśle są heteroseksualne. Żadna z sytuacji, w których przedstawione są kobiety i mężczyźni nie pozostawia

RAPORT

miejsca na domyśle o przypuszczalnej orientacji seksualnej jednostki. Rodziny tworzą zawsze rodzice różnej płci i dzieci. Kolor skóry przedstawianych postaci również jest homogeniczny. Zdecydowana większość mężczyzn i kobiet to Europejczycy o białej skórze oraz wszystkich cechach charakterystycznych dla jasnej karnacji. Niewielki odsetek stanowią bohaterowie o ciemnej lub czarnej skórze. Jednak są oni przedstawiani w sposób bardzo stereotypowy (Ilustracje 5, 6, 7.). Ciemnoskórzy bohaterowie i bohaterki ukazywani są w strojach plemiennych i w otoczeniu typowo afrykańskim: piasek, suche drzewa, słomiane chatki.

Ilustracja 5.

Źródło: K. Moraczewski, S. Kandulski, *Picasso, krzyżowcy i afrykańscy czarownicy*, Poznań: eMPI2, 2012, s. 59.

Ryciny, na których są przedstawiani, otrzymują podpis zawierający zwrot „plemiona pierwotne”.

Ilustracja 6.

Źródło: A. Kisielewska, A. Kisielewski, A. Prochyra, *Ciekawi świata. Wiedza o kulturze – podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych*, Gdynia: OPERON, 2013, s. 27.

Ilustracja 7.

Źródło: A. Kisielewska, A. Kisielewski, A. Prochyra, *Ciekawi świata. Wiedza o kulturze – podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych*, Gdynia: OPERON, 2013, s. 131.

RAPORT

Osoby ciemnoskóre nie znajdują miejsca wśród ludzi biznesu, twórców czy twórczyń. Ich strój ogranicza się do spódnicy z trawy i sandałów, nie noszą garniturów, sukienek, spodni czy butów na obcasie.

Dominującą religią, która przypisywana jest postaciom w podręcznikach, jest chrześcijaństwo, a w jego ramach katolicyzm. Wielokrotnie pojawia się wizerunek krzyża łacińskiego. Przedstawiona jest również katolicka pielgrzymka. Niewielu jest przedstawicieli innych religii lub chociaż atrybutów dla nich charakterystycznych.

Wśród ról podejmowanych przez postaci pojawiające się w podręcznikach, przeważają role zawodowe, zarówno wśród kobiet, jak i mężczyzn. Postacie męskie dominują we wszystkich zawodach, od artystycznych, przez muzyczne i fizyczne, aż po umysłowe i naukowe. Największa reprezentacja kobiet występuje wśród zawodów „miękkich”: artystycznych, plastycznych i muzycznych, najmniejsza wśród naukowych. Kobiety częściej przedstawiane są w środowisku domowym podczas wykonywania prac, takich jak pranie, sprzątanie, gotowanie, opieka nad dziećmi, aczkolwiek nie wskazują na to bezpośrednio dane statystyczne (Ilustracja 8).

Ilustracja 8.

Źródło: M. Bokinić, B. Forsyiewicz, J. Michałowski, N. Mrozkowiak-Nastrożna, G. Nazaruk, M. Sacha, G. Świętochowska, *Spotkania z kulturą*, Warszawa: Nowa Era, 2013, s. 142.

Jedynie pojedyncze postacie męskie zajmują się opieką i wychowaniem potomstwa. Mężczyzna ma zapewnić rodzinie utrzymanie, poświęcając się pracy zawodowej. Potwierdzają to przytoczone wcześniej dane statystyczne dotyczące wypełniania roli macierzyńskiej i ojcowskiej.

Rodzaj podejmowanej przez bohaterów i bohaterki aktywności, przypisane im cechy psychiczne i moralne oraz stan emocjonalny nie różnicują się ze względu na wiek. Wynika to prawdopodobnie z przewagi postaci w grupie wiekowej 20-60 lat. Kategorie te ulegają natomiast zróżnicowaniu ze względu na płeć. Wśród dominujących w grupie kobiet aktywności jest praca domowa. Mężczyźni najczęściej przedstawiani są podczas pracy zawodowej lub w miejscu pracy. Postaci płci męskiej podejmują się uprawiania sportów ekstremalnych, takich jak wspinaczka skałkowa, boks, skoki narciarskie (Ilustracja 9).

RAPORT

Ilustracja 9.

Źródło: M. Bokiniec, B. Forsiewicz, J. Michałowski, N. Mrozkowiak-Nastrożna, G. Nazaruk, M. Sacha, G. Świętochowska, *Spotkania z kulturą*, Warszawa: Nowa Era, 2013, s. 189.

Mężczyźni są pokazani jako znacznie bardziej aktywni niż kobiety, które raczej nie podejmują aktywności sportowej. Wolny czas poświęcają na odpoczynek i relaks. Podejmowany przez bohaterów i bohaterki typ aktywności determinuje relacje, w jakich są przedstawiani/e. Dlatego też znacznie częściej mężczyźni występują w roli współpracownika, szefa, dyrektora, a kobiety w roli matki, babki, córki.

Większość przedstawionych w podręcznikach postaci jest zrównoważona, spokojna i szczęśliwa. Wydają się być zadowolone z życia, jakie wiodą. Wśród postaci kobiecych pojawiają się emocje charakterystyczne dla „słabej” płci, takie jak: strach, smutek czy niepokój. Mężczyźni natomiast przejawiają znacznie bardziej intensywne emocje – wściekłość czy gniew.

Wśród cech fizycznych przypisywanych postaciom dominujący jest model osoby młodej, atrakcyjnej i zgrabnej. Długość włosów również jest przedstawiana w sposób silnie stereotypowy: kobieta powinna nosić długie loki, mężczyzna – krótko ostrzyżone włosy i zadbane zarost. Rzadkością są postacie stare i otyłe. Pojawienie się postaci otyłych wiąże się zazwyczaj z tematyką prezentowaną w podręcznikach i odwołaniami do baroku, gdzie tusza była synonimem ideału urody. W odniesieniach do nowożytności lub współczesności wyraźnie podkreślana jest konieczność zachowania zgrabnej sylwetki. Właściwie nie występują w podręcznikach przedstawienia nagich mężczyzn (z wyjątkiem kilku antycznych rzeźb, gdzie są zawsze przedstawiani indywidualnie), za to dość często zdarzają się reprodukcje dzieł, na których przedstawione są nagie kobiety w grupie (Ilustracje 10 i 11).

Ilustracja 10.

Źródło: W. Panek, *Wiedza o kulturze – podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych*, Wołomin: Wydawnictwo Polskie, 2012, s. 41.

RAPORT

Ilustracja 11.

Źródło: K. Moraczewski, S. Kandulski, *Picasso, krzyżowcy i afrykańscy czarownicy*, Poznań: eMPI2, 2012, s. 132.

Podręcznikowi mężczyźni przedstawiani są w formalnych strojach – garnitur lub marynarka i koszula z krawatem. Kobiety raczej nie noszą garsonek, lecz sukienki i spódnice oraz bardzo często buty na obcasie. Dla podkreślenia swojej urody stosują makijaż oraz różnego rodzaju dodatki w postaci biżuterii, torebek, kapeluszy. Uniformy zawodowe są wiązane raczej z postaciami płci męskiej, co wynika ze znacznie większej ich reprezentacji wśród pracowników. Atrybuty charakterystyczne dla pracy w domu pojawiają się tylko w powiązaniu z kobietą: to ona trzyma żelazko, miotłę lub ścierkę do wycierania kurzu.

Wnioski podsumowujące

W podręcznikach do *Wiedzy o kulturze* bardzo wyraźnie widoczny jest stereotyp kobiety matki (Ilustracja 12), kobiety gospodyni domowej.

Ilustracja 12.

Źródło: W. Panek, *Wiedza o kulturze – podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych*, Wrocław: Wydawnictwo Polskie, 2012, s. 46.

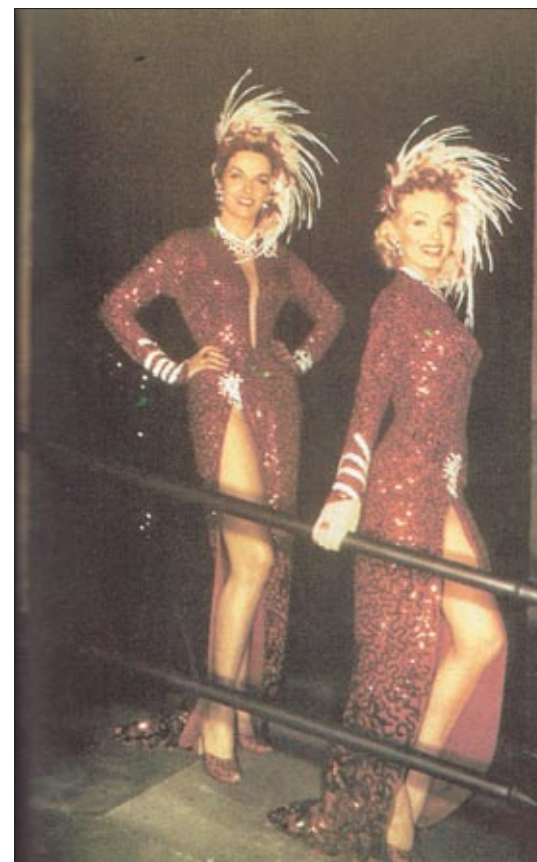
RAPORT

Kobieta jako istota biologicznie predysponowana do rodzenia dzieci jest jednocześnie wiązana z ich wychowaniem. To ona troszczy się o potomstwo, pozostając w domu, jednocześnie więc dba o porządek w nim, gotuje obiady, sprząta i pierze. Mężczyzna natomiast, jako głowa rodziny, zobligowany jest do zapewnienia bezpieczeństwa finansowego.

Przedstawianie postaci męskich i kobiecych w przypisanych do płci rolach, skłania dziewczynki i chłopców do dopasowywania swoich zadań, planów edukacyjnych i zawodowych do stawianych im wzorców. Kształtowane są więc kolejne pokolenia mężczyzn, którzy poświęcają się pracy zawodowej i kobiet spełniających rolę matki i gospodyni domowej.

Zakres różnorodności dotyczący ciała, cech fizycznych i psychicznych oraz ról podejmowanych przez bohaterów i bohaterki jest niezwykle wąski. Brak jest w podręcznikach różnorodności, która charakterystyczna jest dla współczesnego społeczeństwa. Na kartach podręczników spotkać można postacie niezwykle do siebie podobne, wszystkie zgrabne i uśmiechnięte, panowie w garniturach, panie w sukienkach i butach na obcasie. Wszyscy sprawni i zdrowi. Nie znajdujemy osób chorych lub z niepełnościami. Wizerunek rodziny odpowiada tradycyjnemu – rodzice różnej płci i dzieci. Nie ma przykładów rodzin rozbitych, rekonstruowanych, homoseksualnych lub mieszanych pod względem rasowym lub religijnym. Kobiety, rzadko pojawiające się w sferze zawodowej, wykonują najczęściej zawody artystyczne: pracują jako malarki, pisarki, modelki, aktorki (Ilustracja 13). Mężczyźni dominują w zawodach naukowych i umysłowych, osiągając wybitne sukcesy.

Ilustracja 13.

Źródło: W. Panek, *Wiedza o kulturze – podręcznik dla szkół ponadgimnazjalnych*, Wrocław: Wydawnictwo Polskie, 2012, s. 65.

Rekomendacje

Podstawa programowa wymaga uzupełnienia o kwestie tak ważne we współczesnej kulturze, jak kategoria kobiecości i męskości, zjawiska dyskryminacji, stereotypizacji i uprzedzeń, udział mniejszości w kulturze, prawa człowieka, prawa kobiet, emancypacja, równość i różnorodność. W szczególności można zmodyfikować zapisy:

► „uczeń lokuje wytwory kultury (zachowania, zwyczaje, normy moralne, wytwory materialne, dzieła sztuki) w kontekście grup społecznych, w których są tworzone i odbierane (rodzina, rówieśnicy, społeczność lokalna i naród)”, dodając grupy mniejszościowe i kontekst kultury w sensie globalnym, światowym, wielonarodowościowym;

► „uczeń odnosi elementy kultury (zachowania, zwyczaje, praktyki, przedmioty materialne, dzieła sztuki) do kategorii: czas, przestrzeń, ciało, grupa społeczna” – katalog tych kategorii można uzupełnić także o kobiecość, męskość, narodowość, etniczność, kolor skóry itp.

Korekty wymaga androcentryczny język, którym została napisana podstawa programowa. Zamiast powtarzającego się wielokrotnie zwrotu „uczeń”, winny być stosowane określenia uwzględniające również uczennice.

W podręcznikach należy wyrównać proporcje autorów i autorek tekstów, na których pracują uczennice/uczniowie oraz nauczycielki/nauczyciele. Taka równa reprezentacja zapewni ogląd rzeczywistości z różnych punktów widzenia – kobiecego i męskiego. Należy też wyeliminować ograniczające stereotypy kobiety matki i kobiety gospodyni domowej, przedstawiając kobiety w bardziej zróżnicowanych rolach, w tym częściej w sferze zawodowej, zwracając uwagę na to, aby nie były to tylko zawody stereotypowo przypisane kobietom, takie jak nauczycielki, pielęgniarki, modelki, malarki, pisarki. Natomiast w przypadku mężczyzn to zróżnicowanie powinno następować w kierunku sytuowania ich częściej w rolach rodzinnych, ojcowskich, w bliższych relacjach z dziećmi oraz w zawodach niekojarzonych jed-

noznacznie z męskością, na przykład nauczyciel przedszkola, pielęgniarz, fryzjer.

Należy także rozszerzyć zakres różnorodności dotyczący ciała, cech fizycznych i psychicznych oraz ról podejmowanych przez bohaterów i bohaterki. Podręczniki powinny odzwierciedlać różnorodność charakterystyczną dla współczesnych społeczeństw. Na kartach podręczników należy zwiększyć reprezentację osób z niepełnosprawnością i chorych, osób starszych, o różnym kolorze skóry, wyznających różne religie, osób o różnych orientacjach seksualnych, w tym także w kontekście zróżnicowanych uwarunkowań rodzinnych. ◀

BIBLIOGRAFIA

Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla gimnazjów i szkół ponadgimnazjalnych, których ukończenie umożliwia uzyskanie świadectwa dojrzałości po zdaniu egzaminu maturalnego (w:) Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 27 sierpnia 2012 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz kształcenia ogólnego w poszczególnych typach szkół.

Wallerstein I., *Analiza systemów-światów. Wprowadzenie*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2007.